

A könyves mesterségek rendszere. Párizs szerepe a könyvforgalomban

1. A párizsi könyvkereskedelem a készletek tükrében

Mindenekelőtt vizsgáljunk meg néhány párizsi műhelyt és könyvesboltot a közjegyzői dokumentációk segítségével. Elsőként vegyük a kevésbé fontosakat: vajon mit találhattunk volna 1618-ban például François Rezénél a rue Sept-Voies-n, a Sainte Geneviève hegy oldalában? Olyan szokványos kötetek sorozatát, amely akkoriban egy könyvkereskedő „készletében” lehetett. Mint például a hagyományos *Conférence des ordonnances* Guénois-tól vagy a korban használatos Theodosius *Törvénykönyv*, illetve valamely orvostudományi traktátus, aztán egy sorozat az iskolákban leggyakrabban használt ókori klasszikusokból – azaz egy-egy kötet Arisztotelésztől, Strabontól, Homérosztól, Horatiustól –, emellett a műhelyhez tartozó üzletben találtunk volna ötven latin–görög szótárt, „Calepin”-eket Passerat átdolgozásában, Despautère-eket és néhány példányt Terentius műveiből: íme, a mindösszesen 163 könyvnyire hízlalt készlet magja.

Georges Giffart készlete, amit 1624-ben 600 livres-re becsültek, ettől meglehetősen eltért. Az ő készlete néhány száz szentek életéről szóló kötetet, illetve imakönyvet, misszálét és kisebb terjedelmű vallásos könyvet tartalmazott. Dauplet özvegyének készlete 1636-ban 2011 livres értékkel bírt, és Giffart-énál jelentősebb volt: 5000 különböző misekönyvet, ezres nagyságrendű ábécéskönyvet, tizenhat rizsmányi illetmankönyvet és néhány száz imádságos könyvet tartalmazott: egyszerűen ő a párizsi ájtatos közönség és a kisiskolások leggyakrabban forgatott köteteit tartotta.

Mindhárom esetben megállapítható, hogy jellemző módon a könyvkereskedői feladatokat csak mellékesnek tekintették hőseink: Rezének a műhely mellett elég jól felszerelt könyvkötészete volt, melyben – mintegy ízelítőt adva szaktudásából – nemcsak a saját üzletében kiállított műveket köttette, hanem – minden bizonnyal – könyvkereskedő kollégái megrendeléseinek sorát is teljesítette, akik valószínűleg természetben fizettek munkájáért. Giffart-nak és Dauplet özvegyének – hasonlóképpen – aranyozó felszerelése is volt, amelynek segítségével egyrészt saját piacra dobott köteteik borítóját gazdagon tudták díszíteni, másrészt vélhetően más könyvkereskedők és magánemberek megrendelésére is dolgoztak. Dauplet özvegye részt vállalt néhány imakönyv kiadásának finanszírozá-

sában is – ezek nagy számban megtalálhatók voltak készletében. Megállapíthatjuk tehát, hogy a nagyobb haszon érdekében a kor embere nemegyszer meglehetősen különböző feladatokat látott el egyidőben.

Más jellegű, szempontunkból mégis legalább ennyire példaértékű Rémy Dallin esete. 1625-ben Dallinnek még nagyon kicsi könyvkészlete van: üzletében Josephus Flavius-tól a *Fleur des Saints*-tel és a *Théâtre d'agriculture*-rel, a *Histoires*-ral, valamint még néhány divatos könyvvel találkozunk. Raktárában azonban ott vannak azok a művek, amelyek kiadásában részt vett: több ezer ima- és ájtatos könyv, fa- és rézmetszettel illusztrált litániák, az *Astrée* 69 példánya. Dallinnek tipográfiai műhelye is volt, ahol saját költségén, illetve másokkal társulva nyomtatta ki sajtóin azokat a nagyon keresett műveket, amelyeket azután más könyvkereskedőknek árusított vagy pedig olyan könyvekre cserélt el, melyek üzletének választékát gazdagították.

A hasonló vállalkozást bonyolító nyomdász példája egyáltalán nem számított kivételesnek. Trompere-nek például mint a főváros egyik legtevékenyebb nyomdászának 1643-ban a 4174-livres 4 sols-ra becsült készlete hasonló összetételű volt. A készlet legkeresettebb könyvei – mind kötve – Luis de Granada *Mémoriaja*, Szent Ágoston és Szent Benedek *Törvényei* és a *Catéchisme du bon paroissien*, a *Szentek élete* és más hasonló jellegű művek voltak. Neki is ezres példányszámban voltak imakönyvei és litániái, valamint az *Imitation de Jésus-Christ* sok-sok példánya és néhány divatos meditációs könyv, amelyeknek – úgy tűnik, legalábbis részben – ő finanszírozta saját sajtóin készülõ nyomtatását. Ugyanígy, a nyomdász Calleville-nek – aki szintén a város legtöbbet dolgozó és nagyra értékelt nyomdászainak egyike volt – 6172 livres-re becsült könyvkészletében 1647-ben csak misekönyvek voltak – igaz, ebből viszont több ezer példány –, valamint az *Imitation de Jésus-Christ* 1137 zsebkönyv alakú (in-32-es) példánya. Más leltárak vizsgálati eredményeivel is alátámasztható az a feltételezés, amely szerint a nyomdászok többsége – miközben általában mások szolgálatába állítja nyomdáját – egyidejűleg speciális és igen fontos kiadói, nagy- és kiskereskedői tevékenységet is végzett.

* * *

Mindazonáltal, amennyiben változatosabb könyvkészletből kívántak válogatni, akkor nem a „könyvkötő-”, az „aranyozó-”, vagy a „nyomdász-kereskedőkhöz” kellett fordulniuk, hanem olyan könyvkereskedőhöz, aki több figyelmet tudott fordítani a kiskereskedelmi tevékenységre.

Nézzük meg tehát például Coulombel özvegyének rue Saint-Jean-de-Latran-on lévő üzletében az 1610-ben összegyűjtött könyveket (min-
tegy ötven folio) –: Daléchamps *Herbariuma*, Belon *Histoire de la nature des oiseaux*-ja, Valturirus *Traité de l'art militaire*-je, Alberti *Architecture*-je, Martin Du Bellay *Mémoires*-ja, Popelinere *Histoire de France*-a, Olaus Magnus *Histoire*-ja, Pierius *Hieroglyphicája*, Platon, Sextus Empiricus, Horatius, Plutarkhosz, Plinius művei, aztán olyan orvosi könyvek, mint például Arnauld de Villeneuve *Chirurgie*-ja vagy Vesalius *Anatomie*-ja, valamint egyházi könyvek, történelmi művek, jogi és orvosi traktátusok, szent szö-
vegek megbecsült kiadásai, úgy mint Dionysius Carthusianus művei –
egyszóval az egyetemi tudományos élet, vagyis tágabban, a humanisták
legkeresettebb szövegei. Majd ezek mellett a foliók mellett mintegy 2000
különböző in-4 és in-8 formátumú mű, melynek leírására itt sajnos nem
keríthetünk sort, de változatosságuk bizonyítására ez a számadat is ele-
gendő.

Az 1609-ben Catherine Delaistre, azaz Francois Février könyvke-
reskedő özvegyének üzletében készített leltár szintén egy komoly könyv-
készlet bizonyítéka. Alapvetően latin és görög klasszikusok sorát vonul-
tatja fel, köztük olyan filozófusokat, mint Arisztotelész, Platón vagy Sex-
tus Empiricus, megtalálhatók a moralisták, illetve a történészek közül
Plutarkhosz, Thuküdidész, Diodorus Siculus, Julius Caesar, Titus Livius
vagy Tacitus, a geográfusok és a természettudósok közül Columella,
Plinius és Strabon művei. Ez a 17. század eleji lista felsorolja még a hu-
manizmus „alapszövegei” közül például Erasmus *Adagiáját* és leveleit,
Lorenzo Valla és Paulus Manutius *Elégances*-ait, Budé *De Asse*-jét, Alciat
De verborum significatione-jét; modern történészek: Paulus Jovius, Paul Emile,
a két Guichardin és Baronius munkáit; a leggyakrabban használt jogi
traktátusok sorát; az orvostudomány mestereinek, azaz Hippokratésznek,
Galenusnak, Avicennának, Fernelnek a műveit; a vallásos könyvek közül
egy híres és sokat keresett Robert Estienne-féle bibliakiadást; néhány
traktátust az egyházatyáktól, néhány egyháztörténeti kötetet, francia nyelvű
spiritualista könyveket, köztük a *Cité de Dieu*-t, Richeome írásait (ami-
ket már említettünk özvegy Coulombelné leltárában is) és Luis de
Granadae *Guide des Pêcheurs*-jét, a francia irodalmi művek közül pedig csu-
pán öt Garnier-tragédiát.

Úgyanekkor – és ez különös hangsúlyt érdemel – emellett a nagyon
változatos könyvkészlet mellett, melynek darabjai egy vagy két példány-
ban voltak megtalálhatók a Coulombel-özvegy és a Février-féle üzletben,
gyakran mindketten olyan fontos műveket raktároztak több tucat, sőt

akár több száz példányban – ezúttal fűzve és már nem kötve –, amelyek legalábbis részben az ő gondozásukban és saját költségeiken készültek. Mindez a Coulombelek és a Février-k immár nem jelentéktelen pozícióját bizonyítja, jóllehet állományukat ekkor még elég alacsony összegre becsülték: az előbbiét mindössze 565 livres-re, az utóbbiét pedig 1591-re.

* * *

Ezek a raktárkészletek tulajdonképpen a legszerényebbek közé számítanak. Sokkal gazdagabbnak, ugyanakkor nagyon eltérő irányultságúnak tűnnek azok az újdonságokat is megjelentető kereskedő-kiadók, akiknek saját kirakodóhelyük van a Palota termeiben vagy galériáiban.

Így például Samuel Thiboust 1635-ben kicsiny, palotabéli üzletében először is néhány példány tankönyvet tartott, jóllehet az üzlet messze esett az iskolai negyedről. (Ilyen volt például a *Flores latinae locutionis*, a Despautere Behourt kiadásában, Nicot, valamint Charles Estienne szótára és néhány klasszikus latin vagy görög szöveg.) De főleg fordításokat kínált – különösen Plinius *Historia naturalis*-ának, Seneca és Plutarkhosz műveinek és Arisztotelész *Politiká*-jának fordításait – ami azt bizonyítja, hogy kereskedőnk a diákok és a tanárok körénél szélesebb közönség igényeit próbálta kiszolgálni. Ezen kívül a Palotába járó jogászok, ügyvédek és bírák számára szánt, főképp francia nyelvű jogi könyveket kínált, a vallásos művek közül pedig a korban laggyakrabban olvasott egyházatyák írásait tartotta: Szent Ambróziuszét, illetve Szent Bernátét, a *Gallia christianá*t, egy *Chronologia Temporum*-ot, France de Sirmond *Zsinatait*, Bellarmino műveit, Lessius *De Justicia et iurēj*-át, Suarez *Métaphysique*-jét és egy francia nyelvű filozófia könyvet. Volt neki néhány breviáriuma, egy sor imakönyve – mint „a Nagy Társaság imái” [„heures de la Grande Compagnie”] vagy „a Királynő imái” [„heures de la Reine”], de pontosan meg nem határozott francia, sőt még spanyol nyelvű imái is –, zsolttáros könyvek, többé-kevésbé gazdagon kötött misszálék és Luis de Granada elengedhetetlen spirituális művei. Készletében történeti könyv nagy számban volt, köztük például a nagy francia nemesi házak történelmének teljes gyűjteménye.

Lassacskán a fontosabb könyvkereskedők a Palotába gyűltek. Gondoljunk csak a napjainkig fennmaradt leltárok alapján a Guillemot-okra, a Quinet-kre, a Somerville-kre, akiknek állományát a század közepén 15000 és 20000 livres körüli értékre becsülték. Külön ki kell emelnünk Roccollet és Courbé készletét, amelyek értéke ugyanebben az időben meghaladta a 30000, illetve a 90000 livrest is. Úgy tűnik, ekkoriban már min-

dannyian, tehát a Thiboust család is, kapcsolatban álltak a vidéki könyvforgalmazással is. Igaz, ha a legfontosabb készletek gyűjtőhelyét keressük, vissza kell kanyarodnunk a rue Saint-Jacques-hoz, – itt voltak ugyanis azok a kiadó-kereskedők, akik vallásos és komoly tudományos kiadványokra specializálódtak, és akik, mint ahogy később látni fogjuk, üzleti kapcsolatot tartanak fenn nemcsak egész Franciaország szerte, de egész Európában is.

Az ilyen kereskedők tevékenységének iránya jól behatárolható például Robert Fouet készletének tanulmányozásával. Abból a közel 6000 kötetből, amelyet a halála után, 1642-ben felvett leltárban soroltak fel vagy tüntettek fel, és amelyek között különösen nagy számban találhatók foliók, a következőket láthatjuk: mindenekelőtt természetesen a vallásos művek tűnnek ki; mint általában: imák és gyakorlati könyvek, régi és modern bibliák vannak köztük, benne több tucatnyi V. Sixtus bibliájából, amelynek egyik felhatalmazott kiadója maga Fouet volt; aztán néhány patrisztikai mű, de ezekből kevesebb, mint amennyit várnánk; francia teológusok és hitvitázók, elsősorban Du Perron, Cotton és Véron írásai, Canisius és Richelieu nagy katekizmusai; Cornelius Jansenius, Cornelius a Lapide és Lorini bibliamagyarázatai, Azpilcueta, a „navarrai doktor” és Père Bauny morális teológiai munkái; több példány Sanchez *De Matrimonio*-jából; ezen kívül pedig az ellenreformáció nagy itáliai, illetve flamand teológusainak különböző művei – Bellarmin, Canisius, Becanus –, s főként spanyol szerzők – Toledo, Vasquez, Banes, Suarez, Soto, Arriaga, Pineda, Lugo és Pablo de Castro – művei.

E kötetek mellett megjelenik számos többé-kevésbé tradicionális spirituális könyv is, mint például Ludolphus Carthusianus *Imitation de Jésus-Christ*-je, *Vie de Jésus-Christ*-je, Szent Ferenc *Chroniques*-ja, Szent Gertrudis *Insinuations*-ja, Szent Bruno *Méditations*-ja és Lanspergius, Suzo, Louis de Blois művei csakúgy, mint a *Fleurs des Saints* és a *Vies des Pères du Désert*. Ráadásul olyan újabb keletű szövegek is, mint Pierre de Besse, Luis de Granada, Rodriguez vagy La Puente művei, illetve olyan, az akkor nagyon modernnek számító művek, mint például Szalézi Szent Ferenc (igen nagy példányszámban megjelenő) munkái, Camus művei, Bérulle *Grandeurs de Jésus*-je, valamint prédikációgyűjtemények (például Boucher-től), és több száz példány a rendi novíciusoknak szánt intelmekből.

Fouet nem szorítkozott pusztán vallásos könyvek kiadására és forgalmazására. Egyaránt rendelkezett klasszikus és tudományos gyűjteménnyel is – különösen szótárakkal és kézikönyvekkel (nevezetesen Clavius számtankönyveivel és algebrai kézikönyveivel) –, de megtalálható

volt nála számos görög és latin szöveg könnyen kezelhető kötetben kiadva (például az Elzevirek publikációi) vagy az általában német eredetű, monumentális tudományos kiadványokban megjelentetve. Ezen felül könyvkereskedőnk a történeti munkák, a jogtudományi gyűjtemények, valamint a természettudományos tanulmányok kiadói specialistájának tűnik. Az utóbbit tekintve, olyan orvostudományi könyvekkel rendelkezett, mint Bauderon *Pharmacopée*-ja, de megvolt neki a *Médecin charitable*-tól kezdve a Frankfurtban vagy Párizsban nyomtatott tudományos munkákig szinte minden; ezen kívül az alkímia klasszikusai – nevezetesen Fludd, Béguin, Croll művei – mellett ott sorakoztak polcán a híres francia kémikus, Sieur de la Violette traktátusai, valamint a *Jours caniculaires* is, melyet Fouet saját pénzén adott ki.

Végül – ami igazán érdekes számunkra –, Fouet készlete felsorakoztat néhányat az előző század humanistáinak munkáiból, sőt megtalálhatjuk nála kora íróinak és moralistáinak számos, leginkább megbecsült írásait, így Erasmus *Colloquiát*, Scaliger *Episztoláit* és Justus Lipsius *Episztoláit*, Jean de Marnix *Résolutions politiques*-ját, Bodin *République*-ját, Du Vair és Charron műveit, akárcsak Bardin *Lycée*-jét és a *Mercure francais*-gyűjteményeket. Az irodalmi szövegek közül kiemelhetjük Ariosto és Ronsard műveit, Montemayor *Diane*-jét, Honoré d'Urfé *Astrée*-jét, Guillaume Bouchet *Serées*-jét, Charles Estienne *Maison rustique*-ját, valamint Seigneur des Accords *Bigarrures*-jét, Aleman *Guzman d'Alfarache*-át, Barclay *Argenis*-ét, Sorel *Berger extravagant*-ját, illetve a klasszikus Héliodoroszt. Ezen felül Théophile (de Viau) verseinek több tucat példánya is megtalálható volt ugyanezekben a raktárakban.

Bármennyire gazdagnak tűnik is a fenti lista, ez a mindössze 11052 livres-re taksált készlet relatíve mégis szerénynek számít egy rue Saint-Jacques-on lévő, nagykereskedelemmel foglalkozó könyvkereskedés esetében. A készlet mindenekelőtt „szortimentből” és jórészt párizsi kiadványból (sortes) állt, relatíve elég kevés külföldről érkezett kötetet foglal magában. Ennek oka kétség kívül az, hogy Fouet hosszú élete végén többé-kevésbé visszavonult a nemzetközi üzlettől, és többé nem nyomtatott saját költségén nagy kiadványokat, ami pedig korábban hosszú ideig jellemző volt rá.

Párizsnak valójában, mint ahogy látni fogjuk, egy tucatnyi olyan könyvkereskedője volt, akinek készlete több, mint 25.000 livres értékű lehetett, és három vagy négy egészen hatalmas könyvkereskedés létezhetett, amelynek könyvkészlete meghaladta az 50.000 livres értéket. Igaz ugyan, hogy ezeknek lejegyzése a legbátrabb jegyzőket is elrettentette, de

annyit mindenesetre tudunk, hogy mit rejtett az egyikük – a Morel család – raktára. Ezt egy 1646-os katalógusnak köszönhetjük, mely Simon Piget, Gilles utódjának gondozásában jelent meg, aki a nagy humanista könyvkereskedő család utolsó tagjaként, óriási vagyont gyűjtve vonult vissza az üzleti élettől. Hiábavaló vállalkozás lenne, hogy megpróbáljuk egy ilyen fontos dokumentum (139 oldal in-4) tartalmát a maga sokszínűségében elemezni. A hármas számú ábra egyébként rámutat a belőle levonható adatok lényegére.

Ez az ábra – első ránézésre – meglepő lehet egy huszadik századi ember számára. Pedig egyáltalán nem valamiféle rendkívüli esetet mutat be. Bizonyítéka ennek például a „*Catalogue des livres arrivés chez Madame Pelé, rue Saint-Jacques, à la Croix d'or en 1643*”, melynek tanulmányozása analóg eredményekre vezet. Ezek a dokumentumok természetesen töredékesek, hiszen könyvkereskedőink, hogy ne terheljék túl listáikat, sok párizsi kiadványt nem tüntettek fel rajtuk. Könyvkészleteik főleg Európa-szerte nyomtatott és nemegyszer régi kiadású művekből álltak. Márpedig, később látni fogjuk, hogy a Morel–Piget-műhely több mint fél évszázad óta már egyike volt Európa leghatalmasabb könyvkiadóinak, a Pelé család kiadója pedig párizsi viszonylatban meglehetősen tiszteletre méltó helyet foglalt el. Mindebből levonható az a megállapítás, hogy a legnagyobb kiadók forgalmát kiegészítette – mai szóhasználattal élve – „az új és a használt könyvekkel” való kereskedés, s ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy a nagykereskedők egyáltalán nem vetették meg a kiskereskedői tevékenységet sem.

Az így megismert kereskedői világ teljesen eltérő volt a nagyvállalkozók mai világától. Megállapításaink szerint valójában főként a legszerényebb jövedelmű könyvkészítők – a könyvkötők és az aranyozók –, valamint a nyomdászok többsége tartott fenn könyvüzletet. A munkájuk során keletkezett hasznót a nyomtatás finanszírozásába fektetve lényeges szerepet játszottak a hagyományosabb művek kiadásában, azaz imakönyveket, zsolozsmákat, litániákat, kisebb vallásos könyveket, és ugyanakkor ábécés könyveket és Despautere-et jelentettek meg. Ezek a legszerényebben kereső könyvkereskedők – akiknek a század közepe táján készlete nem haladja meg az 5000 livres értéket – olyan kollekcióval rendelkeznek, amelyet kiskereskedőként adnak el, és szabad tőkéjüket ugyanakkor többé-kevésbé fontos művek kiadásába fektetik be. Végül meg kell jegyeznünk, hogy a legnagyobb könyvkiadó-kereskedők tevékenysége csak a kiadott könyvek fontosságának és a végzett tevékenységeknek a tükrében tűnhet a többiekétől különbözőnek vagy eltérőnek. Világuk tehát egy

olyan világ, mely nem oszlott még kizárólagos szakágakra, s ahol az a kézműves szellem uralkodott, melyhez hasonlót napjainkban már csak a tudományos könyveket megjelentető kicsiny könyvkiadóknál találunk, akik nemegyszer – mint ahogy azt könyvünk olvasói is jól tudják – ugyanakkor kiskereskedők és egyben antikváriusok is.

2. Partnerek és ellenfelek

A német vásárok szerepe

A Morel, illetve a Pelé család tevékenységének vizsgálata felvetette, hogy Európában a 17. század első felében nagyon gyakori volt a könyvcsere. Így aztán érthető, hogy mielőtt tovább folytatnánk a párizsi könyvkereskedelem világának tanulmányozását, elengedhetetlennek tűnik annak feltérképezése, milyen volt a különböző európai könyvkiadóközpontoknak a pozíciója, és fel kell vázolnunk a közöttük létrejött kapcsolattörténeti folyamatokat, hogy pontosabban meghatározhassuk, milyen helyet töltött be közöttük Párizs.

Először is nézzük tehát azokat a híres katalógusokat, amelyekben a frankfurti és a lipcsei német vásárokra járó nagy könyvkereskedők közölték eladásra szánt könyveik jegyzékét. Kiindulópontként nézzünk egy ábrát, amely összefoglalja, hogyan tűnnek föl az 1590-es évek vásárain a különböző európai centrumok. Meg kell említenünk, hogy a Birodalom szívében fekvő Frankfurt vásárai nagyobb jelentőségűek, mint, Lipcsée, sőt a lipcsei vásárok fontosságát még Köln, a katolikus város rendezvényei is felülmúlták. Ha megnézzük, mely külföldi városok jelentek meg leszívesebben a német találkozókön, megállapíthatjuk, hogy miközben a spanyolok szinte teljesen hiányoznak róluk, az itáliaiak gyakori vendégei Frankfurtnak, ha Lipcsének nem is. Velence még mindig a könyvimportáló központok élén áll, Róma ugyancsak említésre méltó helyet foglal el közöttük. Palermóból, sőt Nápolyból, de főleg Észak-Itáliából – Bresciából, Veronából, Padovából, Ferrarából – rendszeresen járnak át a kereskedők, de a hajdan oly virágzó Firenze és Milánó már csak mellékes szerepet játszik. Északabbra, a svájci kantonokban is megfordulnak, s bár Bazel hanyatlóban van, Genf talán virágzása csúcsán áll ekkoriban. A protestantizmus fővárosa, úgy tűnik, a francia és a német reformátusok közötti kapcsolatot erősíti, míg Lyon egyrészt a francia és a spanyol, másrészt a német katolikusok közötti kapcsolatok létrejöttéhez járult hozzá. Abban az időszakban viszont, mikor az ostromlott Párizs szerepe

háttérbe szorult, az észak-európai központok dinamikus lépéseket tettek. Antwerpen – a már Lyonéhoz hasonlítható – közvetítő szerepének köszönhetően Velencével egy sorba emelkedik. S bár London – Amszterdammal együtt – még csak másodlagos szerepet játszik, Douai majdnem ugyanannyi művel jelenik meg a német vásárokon, mint Róma, míg a protestáns világban Leiden – csaknem Genfhez mérhető fontossága – egyre nyilvánvalóbb.

A 17. század hajnalán a német vásároknak köszönhetően Európa legnagyobb könyvkereskedői tehát évente kétszer találkozhattak, hogy megmutassák egymásnak újdonságaikat, hogy megismertessék a későbbi évekre vonatkozó programjaikat, kicseréljék kiadványaikat és kiegyenlítsék számláikat. Ez szintén az európai kontinens egységéről tanúskodik, hiszen legalábbis a latin könyvek kiadói számára Európa hatalmas és egységes piacot jelentett – Nápolytól Amszterdamig, vagy Krakkótól egészen Lisszabonig –, ahol bárkinek tág lehetősége nyílt „kollektíója” eladására.

Ez a helyzet azonban hamarosan megváltozott. Még húsz év sem telt el, mikor az 1613 és 1617 közti időszakban, tehát a harmincéves háborút megelőzően, Lipcse a német központok első sorába emelkedett – megelőzve Kölnit és utolérve Frankfurtot –, ezt pedig már a szakadás előjelének tekinthetjük. A Rajna-vidékiekkel szemben Szászország könyvkereskedői főleg német nyelvű művek kiadásával foglalkoztak. A külföldi városok közül Antwerpen igaz, nem sokkal, de már megelőzi Velencét. Ám Itália többi városának könyvkereskedői szinte teljesen felhagytak könyveik Németországba szállításával, és – a londoniakkal, a leideniekkel, az amszterdamiakkal, sőt az arnheimiekkel ellentétben – egyre több és több művet rendelnek meg. Így a kontinens északi és déli része közti *közvetlen* kapcsolat egyre inkább megszakadt, Lyon és Genf – bár javítani nem képesek –, megtartották pozícióikat. A vallási zavargások elmúltával Párizs visszaszerezte hajdani helyét a könyvimportáló országok sorában: Antwerpen és Velence mögött a harmadik helyre került.

Végül az utolsó kiválasztott állomás a harmincéves háború és a vesztfáliai béke utáni időszak, vagyis az 1651 és 1655 közti periódus. A német vásárok jelentőségének megcsappanása nyilvánvaló: ebben az öt-éves periódusban csupán 5173 művet tartanak nyilván, míg 1613 és 1617 között 8049-et. A legtekintélyesebb német városok közül Frankfurt ideiglenesen visszaszerezte Lipcsetől az első helyet, míg Kölnnek a zavaros időszakban még egyszer sikerült visszakerülnie a régi helyére, melyet néhány évig még meg tudott őrizni. Mindazonáltal a német találkozókra járó külföldi könyvkiadók közül – ha a hollandok ettől kezdve többen is van-

nak, hiszen az antwerpeniek, a genfiek és az angolok hűek maradnak a hagyományaikhoz – a párizsiak és a lyoniak ezentúl csak mellékszereplők, míg a velenceiek szinte egyáltalán nem jelennek meg többé.

Így a déli központok szerepét is fokozatosan az északiak veszik át. A minket érdeklő fél évszázad alatt az itáliai könyvkiadó-központok elvesztik vezető helyüket, s pozícióikat ezentúl elsősorban Antwerpen, Amszterdam, majd Leiden mondhatja magáénak, mint ahogy azt grafikonunk is bizonyítja. Franciaország tekintetében Párizs és Lyon sorsa követi Antwerpenét, de a francia városok – főleg Párizs – hanyatlása gyorsabb és látványosabb, mint Schelde városáé.

Ennek a fejlődési folyamatnak az értelmezésekor bizonyára feltűnik az a tény, hogy a harmincéves háború jelentősen hozzájárult a német nyomdaipar tönkremenéséhez, és így Európa többi része számára kevésbé bír fontossággal a Német Birodalom piaca. Szembeötlő, hogy mindez akkor történt, amikor javában dült a háború, vagyis az 1630–40-es évtizedben: a velencei, a párizsi és a lyoni könyvkiadók ugyanis ekkor kezdték elhagyni Frankfurtot. De Gusztáv Adolf ellenséges betörései és a háború általánossá válása nem ad magyarázatot arra, hogy a vihar elmúltával, a vesztfáliai béke után az antwerpeni nyomdászok miért tértek vissza Németországba, miközben a velenceiek otthonmaradtak, nem is beszélve a párizsiakról és a lyoniakról, akiknek pedig kapcsolattartását akadályozhatta a „Legkeresztényibb Király” [Roi tres Chrétien] és a „Katolikus Király” [Roi catholique] közötti háború folytatódása.

Meg kell tehát azt is vizsgálnunk, hogy a háború ténye mellett nem jelentkeztek-e egyéb gazdasági és technikai tényezők is, fel kell őket eleveníteni, hogy magyarázatát tudjuk adni az antwerpeni, majd a holland elsőség megszerzésének, valamint megindokoljuk az itáliai, pontosabban a velencei visszafejlődést. A velencei nyomdászat hanyatlásának vizsgálatakor számos olyan dokumentumra hivatkozhatunk, amelyből kiszámítható a dózsék városában kiadott könyvek értéke. De egy másik adat is segítségünkre lehet: ha összehasonlítjuk azt a statisztikát, amely a Velencében gyártott gyapjú-termékek számáról, illetve a velencei könyvkereskedőknek a német vásárok katalógusaiban szereplő műveiről készült. Észrevehető, hogy mindkét ipar számára az 1600–1610-es évtized fellendülést jelentett, majd mindkét területen lassú hanyatlás következett be. A görbék közti hasonlóságot annál inkább érdemes kimutatni, mivel Velencét mind a két területen ugyanaz az ellenfél előzi meg – vagyis Németalföld. Joggal értékelhetjük tehát úgy, hogy valószínűleg a magas itáliai árak és a jobb északi technika okozta a velencei könyvkereskedelem hanyatlását, csakúgy, mint

a textiliparét. Szellemtörténeti szemszögből érdemes megjegyeznünk, hogy az olasz nyelv hanyatlása, mely egész Európát érinti, ilyen feltételek mellett értelmezhető úgy is, mint az itáliai ipar hanyatlásának egyik következménye. Ugyanakkor vajon nem járult-e hozzá ez a hanyatlás ahhoz, hogy a francia nyelv mint a nemzetközi kultúra élő nyelve végleg legyőzze legnagyobb riválisát?

3. Társak és ellenfelek Antwerpentől Amszterdamig

Az 1620 és 1635 közti évtizedtől, amikor végleg romba dőlt az itáliai könyvkiadás, és amikor a harmincéves háború kezdte meggyöngíteni a nagy német központok helyzetét, nyilvánvalóvá vált a spanyol Németalföld és az Egyesült Tartományok nyomdaiparának túlsúlya. Azelőtt főleg itáliai eredetű árusok jártak a német vásárokra, mostantól kezdve Antwerpenből, sőt Douai-ból, Leuvenből, Monsból, Brüsszelből, Rotterdamból, Arnheimből, Franekerből, Middelburgból, Hágából is özönlöttek ide a könyvkereskedők. Az északi országok nyomdaiparának helyzetéről összeállított térképek egész sor vállalat és új központ születéséről tanúskodnak. Három város, Antwerpen, Leiden és Amszterdam minden adat szerint magasan a többi fölött áll. Ezek azok a városok, amelyeket közelebbről is érdemes megvizsgálni, amennyiben meg akarjuk érteni, hogy Európának miért ez a része fog ettől kezdve egyre fontosabb szerepet játszani a könyvkiadásban és -kereskedelemben.

Nézzük először Antwerpent. Mint ahogy láttuk, az antwerpeni könyvkiadás virágzása az 1550–1570-es időszakra, Plantin idejére vezethető vissza. Fontossága viszont főleg akkor nő meg, mikor a város újra spanyol uralom alá kerül, és már nem játssza a nyugat fővárosának szerepét. Kétségkívül egy sor ágazat fejlődése visszaesik, de a művészeteknek – és végül is a nyomdászat ide tartozik – gyakran kedvez a hanyatlás. Az antwerpeni könyvkereskedelem mindenképpen megérdemli, hogy figyelmet szenteljünk neki, mivel fellendülése elsősorban az ellenreformáció fejlődésének, valamint azoknak a kapcsolatoknak az eredménye, amelyek a Spanyol Birodalomhoz fűzték Antwerpent és dél-németalföldet. A spanyol nyomdaipar volt talán az egyetlen, amely kevésbé fejlődött az egyébként virágkorát élő országban, az ellenreformáció számára viszont valami kiindulási alapot kellett biztosítani a protestáns Egyesült Tartományok kapuiban: mindez tehát behatárolta az antwerpeni kiadók szerepét.

II. Fülöp nem tétovázott jövedelmező monopóliumokat adni néhányuknak (például a Moretusoknak), felismerve, hogy érdemes megnyernie őket magának – hiszen bármikor elköltözhettek volna Leidenbe –, és megnyitni számukra államai óriási piacának kapuit. Hozzá kell tennünk, hogy a leuveni egyetem doktorai az idő tájt a patrisztikai szövegek legfontosabb kiadói közé tartoztak, valamint azt is meg kell jegyeznünk, hogy bár az antwerpeni könyvek voltak ekkoriban a legelegánsabb külleműek – hosszú ideig az egyetlenek, melyeket rézmetszettel díszítettek –, mégsem számítottak a legdrágábbaknak Európában. Ezek ismeretében képet alkothatunk arról, vajon mivel magyarázható a 17. század első harmadában az antwerpeni könyvkiadás vezető szerepe.

Mindamellet nem szabad elsiklanunk egy lényeges tény felett sem: jóllehet úgy tűnik, hogy a város számos vállalata virágzik – például a Nutius-, a Bellère-, a Paetius-, a Van Meurs- és a Verdussen-féle vállalatok –, Antwerpen nyomdászati hatalma igazából egyetlen vállalat szerveztségének, technikai fölényének, dinamizmusának köszönhető, mégpedig a Moretus-oknak, akik Plantin leszármazottai. Sajtói már hosszú ideje szüntelenül ontják Európa, sőt az egész világ számára az egyházi könyveket, a teológiai traktátusokat, a patrisztikai kiadványokat, valamint Justus Lipsiusnak és iskolájának sztoikus műveit. Csodálatos szerencse révén a Moretusok főkönyvei és levéltára teljesen sértetlenül fennmaradt. Így ez a lehető legjobb – a legbiztosabb és a legexplicitőbb – forrásunk ahhoz, hogy a 17. század első felének könyvkereskedelmi technikáját tanulmányozzuk, hogy számba vegyük egy akkori nagy könyvkiadó vállalat tevékenységét, és hogy valamiféle külső szempont alapján is rögzítsük a párizsi könyvkiadók szerepét a nemzetközi tranzakciókban.

Álljunk meg egy pillanatra Antwerpenben, a rakparti kikötő közelében, a place du Marché du Vendredi-n, az ősi Plantin–Moretus-házban, amely múzeummal alakításának köszönhetően megőrizte régi bútorait és ipari berendezéseit, és próbáljuk meg kibogozni az itt kialakult kapcsolatok szövevényét. Douaitól Arrasig, Saint-Omertől Monsig, Namurtól Brugesig, Liege-től Brüsszelig, Yperntől Armentières-ig, Malinestől Cambrai-ig, a spanyol Németalföld legjelentéktelenebb városában is élt olyan könyvkereskedő, aki kapcsolatot tartott fenn az Arany Iránytűvel jelölt műhellyel. Úgy látszik, főként Brüsszellel szoros a kapcsolat, és Ian Lionart a 17. század első felében a Foppens-ek, a Mommaert-ek, a Vivien-ek előtt a Moretus család legfőbb vásárlója, sőt nemegyszer az ügynökként vagy a bizományosukként is tevékenykedik. Ian egyébként annak

a Fédéric Léonard-nak az apja, akit kicsit később Párizsban látunk majd letelepedni.

A Moretusok ezeket a spanyol németalföldi könyvkereskedőket – rendszerint készpénzért – nemcsak saját „kollekciójukkal”, azaz saját kiadásaikkal, hanem azokon kívül a legkülönbélebb helyekről származó kiadványokkal látják el. Úgy látszik, és hogy a Moretusok az Egyesült Tartományok néhány könyvkereskedőjével is hasonló kapcsolatot tartanak fenn, és az általuk küldött csomagokon gyakran szerepel middelburgi, utrecht, valamint leideni cím. Ugyanakkor azonban Európa-szerte távolabbi helyekkel is van – néha teljesen eltérő jellegű – kereskedelmi kapcsolatuk. Üzleti viszonyban állnak természetesen a spanyol területekkel, tengeri hajókon szállítanak rendszeresen jó néhány művet, hajóik sokszor útba ejtik Rouent vagy Saint-Malot. De Németországgal is kereskednek, csakúgy a vásárokon, ahol mindig nagyon tevékenyek, mint az állandó, közvetlen üzleti kapcsolatokban. Kapcsolataik Németországon kívül elérnek egészen Bécsig, Prágáig, Krakkóig, Koppenhágáig, Stockholmig, sőt könyvküldeményeik eljutnak Angliába – Doverbe és Londonba –, a lotharingiai hercegségbe, Pont-à-Moussonba, Nancyba, sőt néha Toulba vagy Epinalba is. Végül, Franciaországban elég szoros kapcsolatot ápolnak az amiens-i, a limoges-i, a bordeaux-i, a rouen-i, a toulouse-i könyvkereskedőkkel, de elsősorban főként a nagy lyoni könyvkiadókereskedőkkel – az Arnould-okkal, a Borde-okkal, a Boissat-kal, a Cardon-okkal, a Huguetan-okkal, a Pillehotte-okkal, az Anisson-okkal, a Rigaud-kal –, de ugyanakkor a párizsiakkal is: Denis Béchet-vel, Pierre Billaine-nel, a Buon-özvegygel, Michel Soly-val, Charles Chastelain-nel és a Biestkens-társaságával, Jean Jost-szal, Guillaume Pelével, Eustache Foucault-val, Laurent és Claude Sonnius-szal, valamint természetesen leginkább Sébastien Cramoisy-vel.

A Moretusok párizsi üzletfeleinek főkönyvei sajnos mind elvesztek, emiatt tehát különösen fontos lehet számunkra, hogy a Moretus-féle pénztárkönyvek alapján tanulmányozni tudjuk a Párizs és az Antwerpen közötti kereskedelmet.

Technikai szempontból először azt vizsgálhatjuk meg a könyvekben, hogyan történt az elszámolás a nagy könyvkereskedők között. Tudjuk, hogy a Moretusok – mint a piros és fekete betűkkel nyomtatott egyházi könyvek kiadásának specialistái –, gondosan elkülönítik egymástól a „piros-feketét”, vagyis azokat a könyveket, amelyeket üzletfelek és saját maguk is biztosan el tudnak adni, és kollekciójuk „fekete könyveit”, azaz a lassabban és nehezebben eladható kiadványokat. „Piros-feketét” elvi-

leg csak készpénzért vagy rövid lejáratú – maximum hat hónapos határidejű – váltókért szállítanak; de bizonyos esetekben, különösen, mikor üzletfelük maga is – mint Cramoisy – antwerpeni, jól eladható közhasznú könyvek kiadója, elfogadják a csereszisztémát. Ami a „fekete könyveket” illeti, készpénzért kínálják eladásra, ugyanúgy, mint a közhasznúakat, és ilyen esetekben beleegyeznek, hogy 10 és 25% közötti árengedményt adjanak, de leggyakrabban egyszerűen csak kicserélik „kollektíójukat” az üzletfeleikével. Így a „cserekereskedés” fontos szerepet játszik a könyvkereskedelemben, ami érthetővé teszi, hogy egy olyan nagy kiadó, mint a Moretus hogyan képes ellátni annyira rendszeresen a környék kevésbé tekintélyes könyvkereskedőit is a sokféle eredetű könyvvvel, miközben Párizsban a Morelek és a Pelék megannyi tőlük távol kiadott könyvet szerepeltetnek katalógusaikban.

A 17. század első felében tehát úgy szervezték meg az üzleti akciókat, hogy lebonyolításuk során elkerüljék mind a készpénz, mind az ezüst használatát. Mindazonáltal, ha egyezséget is kötöttek, mint ahogy ez szokás volt Antwerpen és Párizs között, nyilvánvaló, hogy a cserekereskedelemnek igen nagy területén az ügyfelek egyike végül is adós maradt. Ami a Moretusok párizsi, lyoni vagy roueni kapcsolatait illeti, szinte mindig a franciák maradtak deficitesek, így váltókhöz voltak kénytelenek folyamodni. Gyakran szállítottak könyveket brüsszeli könyvkereskedőknek, és a párizsiak, mint például Cramoisy, őket kérték meg, hogy fizessék ki a Moretusokat. Más esetben láthatunk váltókat csereberélni Antwerpen, Rouen és Spanyolország között, vagy Antwerpen, Lyon és Spanyolország között, de ezek előfordulása igen ritka: a két fél közül általában a spanyolok maradtak adósságban. Számos esetben azt is megállapíthatjuk, hogy a lyoni és a párizsi könyvkereskedők természetben fizetnek a Moretusoknak, rendszeresen küldenek nekik francia papírt tartalmazó csomagot; végül előfordul, hogy a roueni vagy a párizsi könyvkereskedők tartozásaikat a Moretusoknak két Rouenba települt flamand bankáránál, a Schott testvérpárnál rendezik, akik magukra vállalják, hogy finanszírozzák a Spanyolországba induló, Rouenen vagy Saint-Malon átmenő antwerpeni könyvek szállítását.

Miközben Antwerpen fontossága csökken, a spanyol uralom alól csak nemrégiben felszabadult Egyesült Tartományok tipográfiai központjaiknak jelentősége egyre növekszik. A „holland könyvkereskedelem” Franciaországgal való kapcsolatában magára vállalt szerepét ismerve érthetővé válik, miért foglalkozunk vele ennyit. Először is nézzünk meg néhány számadatot. Fontos tanúink e szempontból pontos adatokkal

szolgálnak az ország különböző városaiban dolgozó könyvkereskedők és nyomdászok számára: ezek a Ledeboer, németalföldi tudós által a múlt század végén felállított és a Kreuseman által feldolgozott listák. Ezekből nyomban kitűnik, hogy Leiden a 16. századtól fontos központ (44 név 1551 és 1599 között), még a 17. század első negyedében (61 név) is, viszont egyhelyben topog a következő 25 évben (55 név); Amszterdam ellenben hatalmas fejlődésen megy keresztül (38 név 1550 és 1599 között, 96 név 1600 és 1624 között, 154 pedig 1625-től 1649-ig). E két város mögött említésre méltó még Hága, Middelburg és Utrecht tevékenysége.

A Broer Jansz, amszterdami könyvkereskedő által szerkesztett *Catalogus universalis* és annak németalföldi megfelelője, a Père Jacob-féle *Bibliographia gallicana* lehetővé teszi, hogy az 1639 és 1651 közötti periódusra vonatkozóan pontosítsuk ezeket az adatokat. 2380 művet találunk itt harminc tipográfiai központból, melyek közül mintegy húszat a holland tartományban regisztráltak. Mindazonáltal a latin nyelvű könyvkiadás Leidenben összpontosul, az Elzevirek, a Commelinek, a Maire-ek és a Hackiusok kezében, valamint Amszterdamban a Laurentszoonoknál, a Blaeuknél, az Elzevireknél és a Janszoonoknál, a legtöbb francia nyelvű kötetet pedig a Blaeuk és az Elzevirek jelentetik meg.

Hogy a fenti adatokat kiegészíthessük, gondoljunk vissza arra a grafikonra, amely bemutatja, milyen aktivitást fejtettek ki a nagy külföldi központok a frankfurti és a lipcsei vásárokon. Ebből kitűnik, hogy 1586-tól 1610-ig a leideni könyvkereskedők előkelő helyet küzdenek ki maguknak, és kissé lemaradva tölük követik őket amszterdami kollégáik. Az 1610-es évtizedtől Leiden a hanyatlóban lévő Velence pozícióját veszélyezteti, míg Amszterdam majdnem Lyonnal kerül egy szintre. Majd miközben az 1630–1650-es évek viharaiiban az olaszok és a franciák egyre inkább háttérbe szorulnak, Leiden megőrzi jelentőségét, és a külföldi központok közül egyedül Amszterdam fejlődik annyit, hogy 1635–1640-től sikerül elhódítania Antwerpen első helyét. Végül ugyanekkor tűnnek fel nagyobb számban a hét tartomány kevésbé jelentős központjainak könyvkereskedői is. Tehát nagyjából csupán a németalföldiek és Genf marad kapcsolatban a német piaccal, míg – úgy tűnik – a Birodalom kiadói és a latin világ könyvkereskedői között megszakadnak a kapcsolatok.

Tehát az itt tanulmányozott időszak végétől a németalföldi műhelyek uralkodó szerepet vívnak ki maguknak a könyvkereskedelemben. Mivel fennmaradtak a legfontosabb műhelyek készleteinek katalógusai, képet alkothatunk arról, milyen is volt ez a kereskedelem. Minden azt bizonyítja, hogy az Egyesült Tartományokban éppúgy, mint a Morelek

esetében, nem vált külön az új és a használt könyvekkel való kereskedés. Emellett kereskedőink igen kevés Itáliában vagy Spanyolországban kiadott könyvvel rendelkeznek, míg rendkívül jól ellátottak német nyomdákban kikerülő termékekkel. Végezetül, ezek a kereskedők raktáron tartanak számos Párizsban és Lyonban kiadott latin művet, sőt rengeteg francia nyelvű kötetet, amelyet Genfben vagy Franciaországban, azon belül is főleg Párizsban adtak ki. Itt van annak a magyarázata, hogy a francia nyomtatványok miért voltak már annyira elterjedtek a Németalföldön, mikor a holland könyvek még csak elkezdtek beáramlani Franciaországba.

* * *

Próbáljuk értelmezni az összegyűjtött adatokat, és kutassuk fel a nagy leideni és amszterdami könyvkereskedők és kiadók történetében azokat az okokat, amelyekkel magyarázatát adhatjuk a nemzetközi könyvpiac holland fölényének. Bár Leidenben már igen korán találhatunk olyan nyomdászokat, akik főleg hollandul adnak ki műveket, a város csak a 16. század utolsó negyedében válik valóban fontos könyvkiadó központtá. Ebben az időszakban egyre több olyan flamand és antwerpeni kiadó létesít itt műhelyt, aki vallási vagy politikai felfogása miatt elhagyni kényszerült Németalföld déli részét. Ilyen műhelyalapító például az antwerpeni Guillaume Sylvius vagy maga Plantin, aki – mint tudjuk – 1583-ban barátja, Justus Lipsius hívására érkezik Leidenbe. Amikor 1585-ben elhagyja a várost, az általa alapított kiadó irányítását vejére, Raphelingiusra bízva, aki hamarosan keleti nyelveken készült kiadványainak köszönhetően válik híressé. A leuveni Louis Elzevir hasonlóan, először Antwerpenben dolgozott Plantinnél, majd pedig Douaiban. Egészében véve tehát megállapíthatjuk, hogy olyan emberek hoztak új fényt a holland könyvkiadásba, akik a Schelde két partján uralkodó vállalkozói szellemet hozták magukkal, és abban az Antwerpenben tanulták ki a tipográfia és a könyvkereskedelem fogásait, amely – mint láttuk – vitathatatlan előnyt élvezett ezen a téren.

Ezek a könyvkereskedők, könyvkötők és nyomdászok elsősorban az 1575-ben alapított egyetem hívására gyűlnek Leidenbe. Ebben a városban a könyvkiadás virágzása tehát a kezdetektől szorosan összekapcsolódott a tudományos élet fejlődésével. Ez a folyamat pedig gyors és dinamikus volt. Már az alapításkor híres mesterek sietnek a városba, amely szimbolikus jelentőséget is kapott, mivel egy emlékezetes ostrom során győztesen állt ellen a spanyol király csapatainak, és biztos menedéknek tűnik. Leiden a kálvinizmus bástyájaként ekkoriban fogadja Justus Lipsiust és

Scaligert, a kor talán két legismertebb tudósát, Du Moulint, a híres teológust, Charles de l'Ecluse-t, a neves orvost és később Salmasiust is. Az új egyetemre mindenfelől özönlenek a kálvinista diákok. Az 1575 és 1600 közötti időszakban az egyetem nyilvántartásai 1735 diákot tartanak számon, nem csupán hollandokat, hanem Európa számos országából, leginkább Franciaországból származókat, sőt hamarosan még Afrika és Ázsia néhány területéről érkezett tanulókat is. Ez a szám, mely abban az időben jelentősnek számít, a 17. század első felében jóval magasabbra nő majd. Innentől fogva Leiden a klasszika-filológia fellegetvára válik. Justus Lipsius, Scaliger és Salmasius mellett jelentősek még Putenaus és Vulcanius – hollandul Bonaventure de Smet –, akik szintén sok diákot tanítanak. Hamarosan a Vossiusok, a Scriveriusok, a Heinsiusok, majd később a Gronoviusok és a Graeviusok is megkezdik tudományos munkájukat a mesterek mellett. Márpedig ezeknek a diákoknak és professzoroknak szükségük van könyvekre. Ez nem remélt szerencse a város könyvkereskedőinek, akik az elsők között szoknak rá arra, hogy árverésen osztozzanak a tulajdonos halála után szétforgácsolt könyvgyűjtemények darabjain, és nagy jövedelmet húznak ezekben az időkben a visszavásárolt tételekből, amikor is ilyen nagy jelentőségűvé vált a használtkönyvkereskedelem. Másrészt az egyetem tudósainak saját kiadásaikhoz szakképzett nyomdászokra van szükségük, és örülhetnek, hogy ezeket helyben megtalálják. Ebből következően tehát tekintélyes tipográfiai műhelyek születnek. Most sajnos nem térhetünk ki Raphelingiusra, a Commelincsaládra, akik Antoine Calvinnek, a reformátor testvérének voltak a leszármazottai, s akik Leidenben, Amszterdamban és Heidelbergben dolgoztak, valamint Jean Maire-re, a *Discours de la Méthode* kiadójára, aki meggannyi mű hozzáértő tipográfusa volt. Itt csakis az Elzevir család történetére szorítkozunk, mivel ez kötődik legszorosabban a párizsi könyvkiadáshoz.

Louis Elzevir 1580-ban menekült Douai-ból Leidenbe. Bizonyára az egyetem alapítása vonzotta oda, vagy néhány már ott dolgozó flamand honfitársa – Vulcanius, Baudius és Daniel Heinsius – hívására érkezett. Szakmája szerint könyvkötő volt, de már a kezdetektől fogva fenntartott egy könyvesboltot is. Plantin Leidenbe településekor alkalma nyílt arra, hogy továbbfelessze üzletét: régi mestere, aki jelentős készlettel rendelkezett, 1270 forint értékű könyvkészletet adott neki anélkül, hogy azonnali fizetést követelt volna. Ekkor Elzevir megpróbál „feltörni”. Am minden kezdet nehéz: elég nagy megterhelést jelent neki az induláshoz szükséges adósság visszafizetése; viszont segítőül ott van az egyetem, mégpedig úgy,

hogyan kinevezi egyetemi altisztnek, és feljogosítja arra, hogy üzlete legyen az egyetemhez tartozó Rapenburgon, közel az oktatási épületekhez. Úgy tűnik, könyvkötőnk érdeklődése hamarosan – 1592-től – a könyvkiadás felé fordul, majd 1594-től minden évben saját költségén ad közre tudós munkákat, amelyeknek nagy részét a város jelentős professzorai írták, akiknek lassan szokásukká vált, hogy órá bizzák éppen elkészült kézírataikat. Louis Elzevir egyébként rendkívüli kereskedői tehetségről és főleg csodálatos dinamizmusról adott tanúbizonyságot. Nagyon korán, már 1593-tól eljár a német vásárookra, és a kor divatja szerint saját kiadásai mellett más leideni, utrechti, middelbourgi és amszterdami kiadók termékeit is feltűnteti katalógusaiban. Valószínűleg felvásárolja kollégája, Paetius, valamint a párizsi Jean Berjon könyvkereskedő kiadványainak egy részét. Másrészt Estoile egyik szövegéből tudjuk, hogy 1602-ben Louis Elzevir igen ismert volt Párizsban. Úgy látszik, itt már közvetlenül kínálta könyveit a vásárlóknak, anélkül tehát, hogy helybeli könyvkereskedő közreműködését vette volna igénybe. Ez idő tájt társul legidősebb fiával, Mathieuvvel, hogy számos intézkedésében támaszt nyújtson neki, míg két másik fia közül Josse Utrechtben telepedik le, Louis pedig Hágában, a Palais des Etats-ban, a rendi gyűlések palotájában, ahol – ugyanúgy, mint a párizsi palotában – számos kereskedő dolgozott. Ekkoriban azonban az Elzevir családnak még nem volt saját tipográfiai műhelye, s Leiden különböző tipográfusaira kellett bízni az azoknak a műveknek a kinyomtatását, amelyek kiadását a család finanszírozta. Csak 1616-ban vásárolja meg Isaac, az idősebb Louis Elzevir unokája a nyomda megnyitásához szükséges felszereléseket. 1620-ban egyetemi nyomdásszá nevezik ki, majd 1621-ben engedélyt kap arra, hogy egy galériát építsen az egyetem udvarán, a régi templom mellett, mely az egyetem fő épülete volt, s amelyet ma is meg lehet tekinteni. Itt helyezte el sajtóit és raktárait. Végül felszerelését 1625-ben tette teljessé, mikor átvette Erpenius özvegyétől azokat a betűkölyűket, betűanyagot és keleti betűket, amelyeket a tudós Raphelingius halála után szerzett meg.

Mindazonáltal még ugyanebben az évben elkapja a változtatni akarás óhaja és a tenger csábítása, s ez az epizód igazán jól szemlélteti kalandvágyát. Isaac miután 10000 kiló betűt, öt sajtógépet, egy rézmetszetek készítésére szolgáló sajtót, betűkölyűket, betűanyagokat és szedőszekrényeit eladja a családi könyvkereskedelem sorsát irányító testvérének, Ábrahámnak és unakaöccsének, Bonaventure-nek, beáll a tengerészethez. Ekkor kezdődik az Elzevirek nagy korszaka. Az Erpenius-anyag megszerzése módot ad nekik arra, hogy keleti szövegeket jelentessenek meg. Mű-

helyük görög és latin betűkből jól ellátott volt, s ez teljes nyomdai szabadságot biztosított számukra. Arra is gondot fordítottak, hogy rendszeresen kiegészítsék szedőszekrényeiket és öntőműhelyüket is, a frankfurti Luthernek, majd azoknak a betűmetszőknek adtak megrendeléseket, akik a tipográfia művészetének virágzásával még Hollandiában is kitűntek. Emellett évről évre fokozatosan nőtt és csiszolódott a publikációik illusztrációja, dekorációja és kivitelezése. Egyetlen gond a holland papíripar gyengesége volt, s emiatt kénytelenek Franciaországból hozatni a szükséges papírt. Ez pedig főleg háborúk idején nagy járt nagy kockázattal, hiszen ilyenkor az üzleti kapcsolatok rendszertelenné és kockázatosszá váltak. Tudjuk, hogyan sikerült megbirkózniuk ezekkel a nehézségekkel: kis méretű formátumot és egy speciális tintának köszönhetően mikroszkopikus nagyságban is igen jól olvasható betűket alkalmaztak. Ezzel az eljárással – saját bevallásuk szerint – háromnegyedére tudták csökkenteni a nyomtatás költségeit, és így a háborús időszakokban és az európai könyvkiadás krízishelyzeteiben is irigylésre méltó aktivitást voltak képesek kifejteni. Vállalkozási kedvüknek köszönhetően 1626-ban belekezdtek a kis *Républiques*-ek híres sorozatába, 1629-ben bevezették a latin klasszikusok új sorozatát, 1633-ban pedig megjelentették tipográfiai főműveiket: Caesar, Livius- és Plinius-kiadásait.

A háborúk ellenére továbbra is részt vettek a német vásárokon. Igaz, ezek már nem elegendőek az övékéhez hasonló kereskedelmi hálózat fejlődéséhez. Így minden eddiginél jobban törekedtek arra, hogy megújítsák közvetlen kapcsolataikat Európa könyvkereskedőivel és tudósaival. Különösen jellemző ez az 1632 és 1638 közötti időszakban, amikor Bonaventure felügyelt a családi könyvkereskedés sorsára, Abraham vezette a gyárat, 2. Louis pedig – az előbbi unokaöccse és az utóbbi unokatestvére – a ház nagy utazója lett. 1632-ben, 1634-ben és 1637-ben Koppenhágában találjuk, ahol Leiden fiókirodáját nyitja meg. 1635–36-ban bejárja Itáliát, látogatást tesz Lucas Holsteinnél, aki a katolikus hitre áttérve Rómában, a pápa udvarában telepedett le. Mivel útja Aix-en keresztül vezet, természetesen megáll Peirescnél is, aki az Elzevirek zsebkiadványait árusítja, és nem sokkal 2. Louis látogatása után azt tanácsolja Mathurin Du Puis-nek, a párizsi könyvkereskedőnek, hogy lépjen velük kapcsolatba a bölcsészkiadványok terén. De Du Puis a Buon-özvegyhez hasonlóan válszol: azaz a túlságosan szerencsés vetélytársak eljárásaira panaszkodik.

Mindazonáltal 1638-ban Louis Elzevir megállapodik Amszterdamban, és új irodát nyit. Ám mindezt nem sínylik meg franciaországi kapcsolatai sem, hiszen amikor Jean Elzevir, Abraham fia, betöltötte tizenhato-

dik életévét, apja és nagybátyja Párizsba küldik, hogy ott fejezze be tanulóéveit, és megismerkedjen jövőendőbeli üzletfeleivel. Fiatalkorunk ezek egyikénél telepedik le, Guillaume Pelé könyvkereskedőnél, akinek üzleteit fentebb már tanulmányoztuk. Jean előtt apja hírneve és a leideni tudósok ajánlólevelei – hisz ne feledjük, hogy néhányuk, mint például Heinsius, befolyásos politikus is volt – minden kaput megnyitottak: a Dupuy családot vagy Chapelainét éppúgy, mint Conrartét, sőt még Séguier kancellárét is. Séguier nyíltan támogatta Jeant, Abraham pedig nyomban legmélyebb háláját fejezte ki ezért. Ez a támogatás tulajdonképpen megfizethetetlen volt egy olyan könyvkereskedőnek, aki tanulmányai után átvenni készült a családi vállalkozásban rábízott feladatokat, könyvesládáival rendszeresen visszajárni igyekezett a francia fővárosba, és összeütközésbe kerülhetett némely párizsi könyvkereskedőkkel, akik ferde szemmel figyelték könyveladásait. Ráadásul ez az ember titokban rendszeresen hamisította legrentábilisabb kiadványait anélkül, hogy bárki „kollekcióját” tiszteletben tartotta volna, holott a nagy nemzetközi könyvkereskedők eddig általában betartották ezt az íratlan szabályt.

* * *

Időközben Amszterdam még Leidennél is fontosabbá vált. Ebben a nagyvárosban, melynek 1622-től több, mint 200000 lakója van, természetes, hogy nagyon korán létesültek virágzó nyomdák. De ezek – a leideniekhez hasonlóan – sokáig Biblia-kiadások, zsoltároskönyvek, elemi aritmetikák, hajózási szakkönyvek, lovagregények, irodalmi alkotások és fordítások kiadására szakosodtak, egyszóval olyan vulgáris nyelvű könyvek megjelentetésre, amelyek kielégítették a vallásos és a szakmai szükségleteket, valamint a helyi kereskedők, a polgárok és a tengerészek igényeit. Mindazonáltal a 17. század közepe táján – mint ahogy azt Broer Jansz *Catalogus universalis*ának vizsgálata is bizonyította – igen virágzó vállalatok készítik az efféle munkákat, miközben újak is tűnnek fel, akik még nagyobb buzgalommal fognak neki a latin, ritkábban pedig a francia vagy az olasz könyvek kiadásának.

Ezek közül a nagyvállalatok közül a Cornelis Claeszé már a 16. századtól meglehetősen tekintélyes. Egy brabanti kálvinista alapította akkoriban, amikor a város felszabadult. Burger munkái szerint 1581 és 1600 között legalább 147 művet bocsátottak itt ki, szinte kizárólag hollandul. Hamarosan két fajta kiadványt jelentetnek meg egyedülállóan nagy példányszámban: útleírásokat és főként tengerészeknek szánt tengerészeti térképgyűjteményeket, a partok leírásával. Atkinson munkáinak köszön-

hetően pedig azt tudjuk, hogy milyen mohósággal habzsolta ekkoriban a közönség az útleírásokat. Azt is tudjuk, hogy az atlaszok divatja abban az időben kezdett elterjedni, amikor Plantin és követői folyamatosan újranyomtatták Antwerpenben Ortelius *Theatrum mundi*-jét, és amikor Mercator megsokszorozta Duisburgban *Kozmográfia*-jának új kiadásait. Azon sem csodálkozunk, hogy 1600-tól kezdve a német vásári katalógusok rendszeresen feltüntetik azoknak a nyomtatványoknak a különféle nyelvű fordításait, amelyeknek Claesz lett a specialistája, s aki ennek köszönhetően a nagy könyvkereskedők sorába emelkedik. „Kollekciójáért” cserébe nagyon különböző könyveket kap, így belesodródik a bizományos könyvkereskedelembé, aminek bizonyítéka az 1604-től megjelenő, igen részletes katalógusa.

1609-ben azonban Claesz meghal. De azonnal helyére lép a neki dolgozó vésnökök egyike, Josse Hondius. Amikor 1602-ben visszatér Angliából, ahol rezet metszett és nyomdabetűket öntött, sikerül megvásárolnia azokat a térképeket, olyan rezet és eszközöket, amelyeket Mercator használt a Duisburgban készített saját kezű atlaszai kiadásához. Annak érdekében, hogy ezt a készletet hasznosítsa, Josse ettől kezdve csatlakozik fivéréhez, Hendrickhez, több esetben pedig sógorához, Jan Janszhoz, egy arnheimi könyvkereskedő fiához, aki egyszer-egyszer már korábban is társult Claessel. 1638 táján aztán Jansz az egész vállalat vezetője lett. Így Mercator atlasza 1602 és 1650 között, sőt még később is – folyamatos átdolgozással: sorozatos kiegészítésekkel és szépítgetésekkel – előbb Hondius, majd Janssonius atlaszaként számtalan újbóli kiadást ér meg. A Mercator-féle atlasz mindvégig megmaradt azon vagyon alapjának, amelyet a Janssoniusok – az amszterdami könyvkereskedők közül elsőként – teremtetek meg, megkapaszkodva ezzel a nemzetközi könyvkereskedelemben is.

Még jellegzetesebb a Guillaume Jansonius Caesiiként emlegetett Wilhelm Jansz, illetve később Blaeu története. Wilhelm, aki 1571-ben született egy heringkereskedő fiaként – Hollandiában ekkoriban rangja volt a heringkereskedelemnek! – a híres Hooft, azaz az amszterdami főpolgármester és neves író rokona volt, s fiatal korában szerelmese volt a matematikának. 1594-ben Dániába ment, és több mint két évig az uranienburgi obszervatóriumban Tycho Brahe csillagász mellett élt. Hazájába visszatérve matematikai eszközöket árusító üzletet nyit. Hamarosan metszett térképeket jelentet meg, és 1608-ban kiadja első atlaszát, a *Het licht der zee-vaert*-et, amely számtalan nyelven több kiadást ér meg. Ismerve a körülményeket, érthető, hogy Blaeu miért vette útját Frankfurtnak, ha a

bizományos kereskedelemnek és a különféle kiadandó műveknek kívánta szentelni életét. De a precíziós műszerek gyártásával megismerkedve egyre nagyobb fontosságot kezd tulajdonítani az általa használt tipográfiai anyag minőségének. Öntödéjébe olyan matricákat és betűkölyüket gyűjt össze, amelyeket Briot de Gouda ötvös és Luther szállít neki Frankfurtból. Tökéletesíti a régi, kézi sajtógépet és olyan rendszert dolgoz ki, amely lehetővé teszi, hogy egyenletesebb legyen a nyomtatás. Olyan lényeges újítást talál ki, mely megkönnyíti, hogy a hollandok, nevezetesen az Elzevirek mikroszkopikus betűket használjanak. A század közepe táján a Blaeu család műhelye Amszterdam egyik érdekességévé válik. 1638-ban egy erre létesített épületben helyezik el. A műhely, melynek hallját két oldalról hatalmas ablakok világították meg, kilenc nyomdagéppel, hat rézmetsző-géppel, mintaszerű öntödével rendelkezett, speciálisan a rezet és a nyomdai anyagokat tároló, valamint a betűtisztításra berendezett termekkel építették meg, így Európa legjobban felszerelt, legmodernebb, és kétségtelenül a legjelentősebb nyomdájának számított, beleértve Plantinét is.

Leidenben tehát a könyvkereskedelem és -gyártás fejlődése az egyetem megalapításához kapcsolódik, míg Amszterdamban egy jól leválasztható szektorban – azaz az atlaszéban – működő, csupán néhány kiadó felfutó kapacitása hozza meg azoknak a vállalatoknak a fejlődését, amelyek hamarosan könyvekkel árasztják el egész Európát, és a század közepe felé – az Elzevirek példáját követve – kis formátumú műveket kezdenek sokszorosítani, melyek alacsony árukkal és jó minőségükkel biztosítják sikerüket.

A németalföldi könyvkereskedelem vezető szerepének indokait keresve joggal állíthatjuk tehát, hogy ezen a téren, mint annyi más területen is, az északi Németalföld kezdetben nagy hasznot húzott a délebbi vidékekről, elsősorban az Antwerpenből érkező menekültek tömegéből, akik megtanították a legmodernebb kereskedelmi és ipari technikákat. Amszterdam és Leiden rövid időn belül elfoglalják azt a helyet, amelyet addig a hanyatlóban levő Antwerpen korábban Velencétől ragadott el. Ettől kezdve, kihasználva a latin és a germán világ kapcsolatainak megszakadását, az Egyesült Tartományok könyvkereskedői – hazájuk tengerészeihez hasonlóan, akik a tengerek fuvarosaivá váltak – közvetítői szerepet vállaltak a könyvkereskedelemben. Ugyanakkor – francia szempontból – nyugtalanító technikai fejlődést vittek véghez, ami hozzájárult egyébként a Richelieu-féle Királyi Nyomda megalapításához is. Ekkortól ugyanis úgy

tűnik, hogy a francia könyvkiadás fenyegetett helyzetbe került, hamarosan nagy ellentámadás veszi kezdetét, s ezt később látni is fogjuk.

4. Partnerek és ellenfelek

Genftől Lyonig

Bár a 17. század első felében a Párizsban kiadott, illetve olvasott művek jelentős része latin könyv volt, a francia nyelven egyre nagyobb számban megjelenő kiadványok sem voltak kevésbé fontosak. Épp ezért különösen nagy figyelmet kell fordítanunk a francia nyelvű országok nyomdászatára és könyvkereskedelmére, hiszen nyilvánvaló, hogy a párizsi könyvkiadók leginkább ezekben az országokban találtak természetes és közvetlen partnereikre – és konkurensaikra. A nyomtatás történetéről kiadott számtalan helyi tanulmánynak köszönhetően módunk van megismerni a Franciaország jelenlegi területén és Svájc francia részén működő műhelyek térképének 1550-es, 1600-as és 1650-es állapotát. Igen tanulságos a tipográfiai központok helyzetének összehasonlítása ebben a három időpontban. 1550-ben körülbelül 40 központban működtetnek sajtógépeket, 1600-ban legalább hatvan, 1650-ben pedig több mint nyolcvan helyen. Bár a jelentősebb központok mindvégig megőrzik fontosságukat, megállapíthatjuk, hogy 1550-ben csupán egy tucatnyi városban van legalább két konkurens műhely, 1600-ban majdnem kétszer ennyiben, 1650-re pedig nagyjából megháromszorozódik az ilyen központok száma. Feltűnő, hogy Franciaország északi felében sokkal több nyomdát találunk. Különösen kedveltnek tűnik ilyen szempontból Normandia, Picardia, Champagne, valamint francia Flandria, Vallonföld és Lotharingia. Legalábbis a harmincéves háború előtt ez a helyzet. Ha ezt a topográfiai képet összevetjük az a térképpel, amely az elemi oktatás elterjedtségét mutatja az 1600 körüli Franciaországban, kitűnik, hogy mindkét esetben ugyanazok a területek mutatkoznak fejlettebbnek, s ez egyáltalán nem meglepő.

* * *

Ugyanakkor azt is meg kell vizsgálnunk, mely tényezők segítették elő a műhelyek stabilizációját, fejlődését, illetve néhány esetben bizonyos műhelyek relatív hanyatlását. 1550-ig teljesen világos a helyzet. Mindenekelőtt a nagyobb városokban nyílnak állandó nyomdák, s elsősorban egyetemek közelében (Orléans, Poitiers, Caen, Rennes, Toulouse, Avignon, Leuven) vagy egy-egy parlament mellett (Poitiers, Rouen, Bordeaux), eset-

leg egy-egy befolyásosabb és gazdagabb egyházi körzetben (Limoges, Reims), valamint a nagy kereskedővárosokban, amelyek egyben kommunikációs központok is (Lyon, Rouen, Toulouse, Bordeaux).

1550 után azonban egyéb körülmények is felmerülnek. A legaktívabb városokban már működött elég nyomda; az oktatás egyre szélesebb körben terjedt, a hivatalnokok száma is folyamatosan nőtt, s egy-egy bírósági kerület központjának szükségletei gyakran elég munkát biztosítottak egy nyomdász számára. Egyre jellemzőbb az is, hogy az előjáróság kezdeményezésére létesül nyomda egy-egy városban, mivel helyben akarják kinyomtatni hivatalos okmányaikat és hirdetményeiket. Ezek a hatóságok viszont ugyanakkor arra is törekedtek, hogy egy egyetem tanárainak vagy egy Collège vezetőinek feladatát megkönnyítsék. A katolikusok és a protestánsok is szorgalmazták, hogy könyvesboltok nyitásán kívül az oktatási intézmények mellett a tanulmányokhoz szükséges nyomdák létrehozása is megtörténjék, ezeket mellesleg a vallásos propaganda szolgálatába is állíthatták. A protestáns oldalon Lescar-ban, Die-ben, Orthez-ben és főleg Saumur-ban, valamint Sedanban, az akadémiák mellett fejlődik ki nyomdai és könyvkereskedői hálózat, mely egyrészt Genfre, másrészt, legalábbis az ostromig, La Rochelle-re támaszkodik.

Katolikus részről ugyanekkor két nagyon tevékeny könyvkiadóközpont jön létre, s válik a Jézus Társaság bástyájává: az egyik Douai-ban, ahol a spanyol király, a másik Pont-à-Mousson-ban, ahol viszont a lotharingiai herceg alapított egyetemet. De Franciaországban elsősorban mégsem az egyetemek, hanem sokkal inkább a jezsuita kollégiumok megszaporodása vezet – legalábbis a fontosabb intézmények esetében – új nyomdák telepítéséhez vagy a már létezők felújításához. La Flèche-be például az atyák már az ottani kollégium alapításakor odahívtak egy nyomdászt, egy régi, pont-à-moussoni tanítványukat, így azután ebben a kisvárosban jött létre a katolikus publikációk egyik központja, melynek az volt a feladata, hogy visszaverje a közeli Saumur kálvinistáinál – ahol a Desbordes család „uralkodott” – napvilágot látott művek befolyását. Hasonlóképpen történt Limoges-ban vagy Tulle-ben is, ahol korábban csakis helyi jelentőségű nyomdászat volt. Most a régi vállalatok virágzásnak indulnak, s amikor a jezsuiták új kollégiumokat alapítanak vagy már létezőket szereznek meg, újabbak is születnek. Szent Ignác tanítványai tevékenységének köszönhetően tehát tömegesen szerveződtek kiadóházak; némelyükre ígéretes jövő várt, főleg azokra, amelyeknek az volt a feladata, hogy iskolai könyveket és jegyzeteket, valamint a vallásos érzés fejlesztését szolgálni hivatott hirdetményeket és ájtatos műveket nyomtassanak ki.

Franciaországban és a francia nyelvű országokban tehát elterjedt a nyomdászat. Majdnem mindenhol találunk immár nyomdákat, és több olyan város is van, ahol minden évben fontos köteteket adnak ki. Ilyen a protestáns La Rochelle, Saumur és Sedan, az akkori Franciaország kapui-ban levő Douai, Pont-à-Mousson és Brüsszel, ahol már a párizsi újdonsá-gokat másolják, a királyságban pedig Dijon, Grenoble, Bordeaux, Limoges, Rennes, Amiens, Reims és Troyes.

Bármilyen jelentős is több esetben e városok kiadóinak szerepe, a nemzetközi piacon egészében véve mégis másodlagos marad. Nyomdái-nak kivételes tevékenysége ellenére is Troyes szigorúan a házaló ügynö-kök által árusított könyvek nyomtatására specializálódott. Még Toulouse-ban is csak helyi hatást gyakorolnak a Colomies-ek, a Boude-ek vagy a Bosc-ok. Olyannyira, hogy az összes francia nyelvterületen található könyvkiadó-központ közül – Párizson kívül – csak három áll elsőrangú helyen: Rouen, valamint leginkább Genf és Lyon.

Nézzük először Rouent. A nyomdászat és a könyvkereskedelem it-teni állapotát vizsgálva, azonnal feltűnik, milyen nagy számban iratkoznak fel a mesterek a Communauté laïstomaira a 17. század első felétől, külö-nösen 1600 és 1620 között. Hasonlóképpen igen magas a városban az egyidőben működő nyomdák száma is, 1625-ben körülbelül 30. Viszont tüzetesebb vizsgálat során azt tapasztaljuk, hogy sok műhely – Rouenban éppúgy, mint Troyes-ban – csak egyetlen sajtógéppel rendelkezik, és ezek a műhelyek az úgynevezett „imprimeurs en chambre-ok” tulajdonában vannak, akik nagyon rosszul dolgoztak ugyan, de olyan alacsony árakkal, hogy dacoltak mindenféle konkurenciával. Tevékenységük nagyon eltérő volt. Néhány kiadó alkalmanként fontos műveket is megjelentetett, de főképp az iskolás- és az ájtatos könyvek száma növekedett a Père Hayneuve fennhatósága alá tartozó város kollégiumát irányító jezsuiták ösztönzésével és támogatásával. Mások viszont a hivatalos okmányokon és a nagyobb városok életében szükséges felhívásokon kívül főleg ima-könyveket, almanachokat, kalendáriumokat adtak ki, valamint tabarinades-okat és vidám novellákat tartalmazó könyvecskéket, az előző korok gót füzetecskéinek utódait.

Meg kell jegyeznünk, hogy a Reformációhoz tartozó roueniak nem csupán Bibliákat és zsoltároskönyveket jelentettek meg szívesen, hanem vitairatokat is. Végül, de nem utolsósorban pedig a voltak olyan könyvke-reskedők is, akik irodalmi művek kiadásának szentelték munkásságukat: versesköteteket, színműveket, regényeket, spanyol novellafordításokat

adtak ki, melyeknek egy része régi mű ugyan, de több valódi újdonság is volt közöttük, s nemcsak normand írótól, de párizsiaktól is. Így például Raphael Du Petit Val, aki maga is költő, gyűjteménybe foglalt számos, Párizsban akkor még nem ismert írásművet; újra kiadta La Roque *Premières Oeuvres*-jét, valamint egyenként vagy gyűjteménybe foglalva sok-sok régi és új színművet. Valamivel később Maurry könyvkereskedő sajtógépeit honfitársainak, a két Corneille-nek a szolgálatába állította, Brébeufnek, esetenként pedig Scarronnak és Scudéry-nek is kiadója lett. Főleg 1635-től nemegy esetben ráállt, hogy a szerző vagy a palota könyvkereskedőinek számlájára olcsóbban nyomtasson olyan irodalmi újdonságokat, amelyeket párizsi címmel láttak el.

A normand nemesség egy része Rouenban telepedett meg; a városnak számos hivatalnoka van, több cour souveraine (feljebbviteli bíróság) székhelye, s Igazságügyi Palotájában, ugyanúgy, mint a párizsiban, rendszeresen találkoztak a könyvújdonságok kedvelői. Rouen íróival és színi előadásaival fontos irodalmi központ tehát, és mint ilyen, minden bizonynyal fel tudta szippantani ennek a könyvtermésnek a jelentős részét. Emellett a roueni könyvkereskedőknek – családi és üzleti kapcsolataiknak köszönhetően – megvannak az eszközeik arra, hogy számos művet bocsássanak áruba Normandiában, sőt Bretagne-ban és Picardiában is. Ám főleg Párizsban adták el könyveiket, ahová gyakran utaztak, hogy saját maguk dobják piacra árujukat, bár a fővárosban – főleg a palotában – ugyanúgy számíthattak üzletfeleikre is, a hamisított népszerű művek esetében pedig a rakparti könyvárusokra. De a roueni könyvkereskedők tevékenysége nem korlátozódott erre a körre. Néhányan, mint láttuk, kapcsolatban álltak a Moretusokkal. S azt is megfigyelhetjük, hogy a Moretusok néhány alkalommal roueni könyvkereskedőkön hajtották be spanyolországi hiteleiket – ami ugyanakkor azt is mutatja, hogy a spanyolok el voltak adósodva a félsziget könyvkereskedőinek. Bizonyára – az Osmontokhoz hasonlóan – rendelték a spanyolországi könyveket és a párizsi és a roueni palotának szánt irodalmi újdonságokat. Azt se felejtjük el, hogy a roueni kiadások gyakoriak voltak holland könyvkereskedők készleteiben. Ha hozzátesszük még azt is, hogy bizonyos párizsi kiadványok hamisítványait, melyek a normand kikötőkben készültek, flandriai és németalföldi exportra szánták, láthatjuk, hogy Rouen jelentős nemzetközi könyvkereskedelem központja volt, miközben a protestáns könyvkereskedők már maguk is olyan kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkeztek, amelyek elősegítették, hogy a holland könyv eljusson Franciaországba, és virágozzanak a titkos cserekapcsolatok.

A másik ilyen jellegű tevékenységet folytató, nagy hagyományú központ Genf volt, mely, mint láttuk, a 16. század második felében igen szép napokat élt meg. A 17. században ezt már nem mondhatjuk el a várossal; a rend helyreállítása lehetetlenné teszi az addigi szokásokat. A katolikus világban annyira irtóztak Genftől, hogy azokat a kiadásokat, amelyeken feltűntették a város nevét, csak nagy nehézségek árán tudták eladni a protestáns országok határain kívül. A genfiek kérelmezték is IV. Henrikől, hivatalosan engedélyezze nekik, hogy városuk neve helyett az Aureliae Allobrogorum címet írják könyveikre. Nem kis meglepetéssel fedezhetjük fel, hogy Kálvin tanítványai hamis kiadási helyet tűntettek fel termékeiken, hogy eljuttathassák őket egészen a portugál jezsuitákig. 1636 táján efféle fogások miatt panaszkodhattak a lyoniak régi riváisaikra, akik nem ismerik a munkaszüneti napokat, akiknél a legolcsóbb a papír, s akik a Rhone-on és az Iseren küldik könyveiket Róma, Itália és Spanyolország felé, valamint a Rajnán Hamburgba, Hollandiába és Dániába. Mindazonáltal, ha megpróbáljuk meghatározni, pontosan milyen szerepet játszanak a genfiek a francia piacon, megállapíthatjuk, hogy közülük egyedül a Chouet-k és a Tournes-ok tartanak fenn főképp kálvinista könyvkereskedőkből álló jelentős üzletfélhálózatot. Egészében véve az itteni kereskedőknek – akik nem kereskedhettek akadálytalanul a katolikusokkal – egyre inkább be kellett érniük a protestáns világgal, ezen belül viszont leideni és amszterdami kollégáik félelmetes konkurenciájával találták magukat szembe

Ilyen körülmények között a francia nyelvű országokban Lyon lett az egyetlen Párizsnak konkurenciát jelentő várost. Érdemes tehát közelebbről megvizsgálni Lyon kiadóinak tevékenységét. A Francia Nemzeti Könyvtárban őrzött lyoni termékek számának általános görbéje azt mutatja, hogy egy 1628-ig tartó, viszonylag virágzó időszak után jön egy mintegy húsz évig tartó hullámvölgy, majd egy lassú felkapaszkodás következik, ami egészen 1655–1670-ig tart. Azután, egy újabb krízist és az 1674–1675-ös mélypontot követően, ismét virágzó időszak következik, amit az 1685–1686 körüli hirtelen törés, majd összeomlás zár le. Százalékosan egyébként több folio kiadás van Lyonban, mint Párizsban, ami elsősorban azt bizonyítja, hogy továbbra is hosszú ideig adtak ki Lyonban monumentális munkákat. A német vásárok katalógusainak tanulmányozása végül is azt bizonyítja, hogy a lyoniak tovább megmaradtak a piacon, mint a párizsiak. Egészében véve tehát, a feszült helyzet és a súlyos krízisek ellenére Lyon ellenállóbbnak bizonyult Párizsnál a korra jellemző recessziós folyamatokkal szemben.

Bárhogy legyen is, a lyoni könyvkereskedők tevékenysége mindig jelentős marad. Minden évben számos művet adtak ki az Ancellinek, a Frellonok, a de Harsyk, majd a Coeursilly-k, főként pedig a Rigaud-ok, akik a irodalmi művek és a spirituális könyvek kiadására specializálódtak. Mint tudjuk, Rigaud adja ki elsőként az *Introduction à la vie dévote*-ot, és – több kollégájához hasonlóan – hozzájárul spanyol és olasz szövegek Franciaországba való eljuttatásához. Ezek a könyvkereskedők nyilvánvalóan Franciaországon belül toborozzák vásárlóikat, tehát nem járnak a frankfurti vásárokra.

Lyon ugyanakkor nagyszabású teológiai és jogi kiadványok fontos központja. Hangsúlyoznunk kell nemzetközi szerepét, amelyet olyan emberek energiájának és vállalkozó szellemének köszönhet, mint a Pillehotte-ok, a Liga régi könyvkereskedői és az ellenreformáció buzgó kiadói, a Prostok, Rouille követői, valamint a Ravaud-ok és a Landryk.

Végül, a minket érdeklő időszak végén új nevek csatlakoznak a régiékhöz, ami egyrészt a fejlődés benyomását keltheti, másrészt az elaprózódását is egyben; a lyoniak kétségtelenül ez utóbbi hatásának kivédése érdekében kezdtek társaságokba szerveződni, mint például Boissat és Remeus, Prost, Borde és Arnaud, Caffin és Plaignard, Durand, Girin és Rivière. Ennek ellenére a kor lyoni könyvkereskedelmét egyetlen vállalkozás, a Cardonok vállalkozása uralja, amelyet később Laurent Anisson vesz át.

Sok 16. századi lyoni könyvkereskedőhöz hasonlóan a két Cardon fivér, Horace és Jacques Itáliából érkezett, pontosabban Luccából, s egy spanyol kapitány, egy aragóniai nemes leszármazottaként jelentős vagyona tettek szert a könyvkereskedelemben. Kétségtelenül ennek köszönhető egy sor jogtudományi, s még inkább exportra szánt vallásos mű. Úgy tűnik, hogy – a Prostokhoz hasonlóan – specialitásukká vált nagy spanyol doktorok teológiai műveinek kiadása – mint például a Moralesek, a Valentiak, a Mendozák, a Sanchezek, a Vasquezek stb. –, amivel a Jézus Társaság akkor bízta meg őket, amikor a lehető legszélesebb körben el akarta terjeszteni ezeket Európában; így ez a műhely – Prostéval együtt – jelentős szerepet játszik az ellenreformáció történetében.

Egy Prost által 1621-ben kiadott katalógus egyébként hiteles képet rajzol erről a munkáról: könyvkereskedőnk ekkor 828, Lyonban kinyomtatott latin művet, 897 párizsit, 848-at itáliai és spanyolt ajánl, 1540-et a császárságból, az Egyesült Tartományokból és a spanyol Németalföldről. Ebből a 4113 tételből 1345-nak van vallásos, 931-nek jogi, 383-nak orvostudományi, 360-nak történelmi és politikai, 447-nek pedig nyelvtani,

retorikai vagy költészeti tárgya. Ezen kívül még 678 francia, 296 olasz, 253 spanyol és 16 német könyvet is megemlítenek. Végül, ha figyelembe vesszük, hogy a Cardon utóda, Laurent Anisson által 1652-ben kiadott katalógus hasonló felépítésű, és ha összevetjük ezeket holland könyvkereskedők katalógusaival, azonnal kitűnik a következő tény: bár sok németországi és németalföldi művel rendelkeznek, emellett jelentős számban ajánlanak Itáliában vagy Spanyolországban kiadott latin műveket, sőt ezekből az országokból származó olasz és spanyol nyelvű munkákat is.

Tehát Lyonban számos spanyol és itáliai teológustól adnak ki értekezéseket, és ezekből az országokból mindenféle egyéb művet is rendelnek, amiket Lyon könyvkereskedői Franciaországban vagy a német piacon próbálnak eladni. Ugyanakkor Európa déli részére továbbítjaka a francia és a német kiadásokat. A Rhône-parti város tehát elosztóhelyként működik, és így Antwerpenhez hasonlóan hozzájárul ahhoz, hogy Európa északi és déli része között fennmaradjon a kapcsolat egy olyan időszakban, amikor azt igen bizonytalanná tették a vallási és a gazdasági körülmények.

Párizs helyzete

Az összegyűjtött adatok birtokában immár meghatározhatjuk, milyen helyet foglalt el az európai könyvkereskedelem nagy központjai között Párizs. Hagyatéki leltárak alapján összeállítottuk két közepes fontosságú párizsi vállalat adósainak listáját. Az 5. számú tábla arról tájékoztat, hogyan állnak 1638-ban a már említett, tankönyvkiadásra specializálódott Jean Libert ügyei felesége halála után. Fel kell figyelnünk arra, hogy kereskedőnk valamennyi adósa Franciaország északi részén él. Azt is megállapíthatjuk, Libert küldeményeit olyan városok könyvkereskedőinek címezte, amelyekben jelentős, az egyetemtől vagy a Jézus Társaságtól függő kollégium működött – ez utóbbi esetben a kollégium főleg a francia tartományhoz, de néha a champagne-ihoz tartozott. Ebben az esetben tehát alapvetően regionális kereskedelemmel van dolgunk, még akkor is, ha vannak bizonyítékaink arra, hogy Libert alkalmanként kapcsolatban állt a Moretusokkal és az Elzevierekkel, illetve feliratkozott a német vásárok katalógusaira is. Ugyanez a táblázat mutatja meg azt is, milyenek voltak Toussaint Quinet szerény üzleti kapcsolatai 1652-ben. A színművek híres kiadója saját és társai „bagatelljeit” Franciaország északi részébe küldte néhány üzletfelének, sőt eljuttatta őket a spanyol Németalföldre is Douai-

n keresztül, valamint a déli könyvkereskedelem két fővárosába: Toulouse-ba és Lyonba, míg montpellier-i üzletfele, Pierre Du Buisson bizonyára egy jelentősebb személy közvetítője volt.

Hasonló helyzetről kaphatunk képet, ha más könyvkereskedők munkásságát tanulmányozzuk a rendelkezésünkre álló, az előbbiekkal összevethető dokumentumok alapján, olyanokét, mint Thiboust, Sommaville vagy Pierre Billaine. Úgy tűnik Cramoisy – néhány jezsuita kollégiumon és apátságon kívül, akik közvetlenül neki adták le rendeléseiket – üzletfelei közt tartott számon sok észak-franciaországi könyvkereskedőt, valamint néhány lotharingiai és délieket is. Ez főleg vállalatának teljesítőképességéről tanúskodik. Így azután, ahogy Antwerpen mindeneke előtt a spanyol Németalföld könyvkereskedelmének fővárosa, a királyságnak több mint a felén Párizs uralkodik. Amienstől Rennes-ig és Vannes-ig, Nantes-tól Tours-on és Orléans-on keresztül Dijonig a könyvkereskedők (akik gyakran ugyanazt a nevet viselik, mint néhány párizsi üzletfelük, s rendszerint Párizsban tanulták ki a szakmát, de legalábbis hosszan időztek ott franciaországi körútjuk során) ebből a városból szerzik be portékájukat, akár úgy, hogy amennyiben van nekik, saját termékeiket cserélik a szükséges könyvekre, akár úgy – és ez a gyakoribb – hogy váltóval fizetnek. Amennyire meg lehet ítélni, néhány, sőt nemegyszer egyetlen könyvkereskedőhöz fordulnak, aki valószínűleg vállalta, hogy megszerez nekik minden szükséges könyvet, ami csak fellelhető a városban.

A Loire-től délre viszont gyöngülnek a kapcsolatok: úgy tűnik, Poitiers még Párizs „bűvkörébe” tartozik. A limoges-i Barbou-család például, bár még vásárol Párizsban a Buon-oknál, megrendeléseit javát már Lyonba címzi, Pillehotte-hoz és néhány kollégájához. A főváros kiadói kapcsolatot tartanak ugyan toulouse-i és bourdeaux-i kollégáikkal, és állandó összeköttetésben állnak lyoni riválisaikkal is, de világosan kitűnik, hogy ez utóbbiak közvetítenek a párizsiak és Guyenne, Provence, Languedoc vagy Dauphiné kevésbé fontos városainak könyvkereskedői között, a királyság szélein Savoya pedig Genf és Lyon kettős vonzását élvezi. Mindazonáltal az olyan nagy párizsi kereskedők, mint Sonnius és Cramoisy, ki akarják terjeszteni befolyásukat északabbra, Franche-Comtéra és Lotharingiára is, ezért fiókvállalatokat alapítanak itt, az első Dole-ban, másodikat pedig Pont-à-Moussonban.

Ez alapján be tudjuk határolni, mit tekinthetünk Párizs által befolyásolt területnek. Mint láttuk, különösen sok tipográfiai műhely működött Franciaországnak ezen a részén, ahol a konkurenciaharcok helyett

inkább a könyv egyre szélesebb körű elterjedése jellemző. Itt ugyanis szüntelenül újabb és újabb kollégiumok, saját könyvtárat létrehozó kolostorok alakulnak; s követik őket a polgárok és a hivatalnokok is a könyvtáralapításban. Ez a helyzet kétségtelenül hozzájárult ahhoz a relatív virágzáshoz, amit a párizsi könyvkiadás elkönnyelhet a szóban forgó fél évszázad nagyobb részében.

* * *

Ugyanakkor a nagy nemzetközi vállalatok közvetítésével a párizsi könyv egész Európában elterjedt, amiért cserébe párizsi könyvkereskedőink elvállalták külföldi üzletfeleik készleteinek terjesztését nemcsak a fővárosban, de Franciaország olyan részeiben is, amelyekkel közvetlenebb kapcsolatuk volt.

Ahogy láttuk, a század elején ez a kereskedelem főleg a német vásárokon zajlott. A század első két évtizedében ezeken elég aktív szerepet játszottak a párizsiak, majd 1620-tól 1635-ig pozícióik hanyatlani látszanak, 1635 után pedig gyakorlatilag letűnnek a színről.

A következő oldalon lévő táblázat megmutatja, kik voltak azok a párizsi könyvkereskedők, akik ilyen kereskedelmi tevékenységet folytattak. A leggyakrabban az alábbiak jelentek meg a frankfurti találkozók: a század elején Jerome Drouart, Claude és Fédéric Morel, a Nivelles-özege, Marc Orry és a Sonnius fivérek, hamarosan csatlakozott hozzájuk Abraham Pacard, sőt Sébastien Cramoisy is, aki minden évben több tucat művel iratkozott fel, 1620-ban pedig 48-cal. Mindazonáltal Párizs – sajtógépeinek teljesítménye ellenére, amelyek évről évre a velenceieknél, az antwerpenieknél, a frankfurtiaknál és a kölnieknél is több könyvet készítenek – exportcentrumként nem mutatkozott különösen aktívnak, és nem sokkal bírja jobban a versenyt Velencénél a flamand majd a holland könyvkereskedők üzleti fogásaival szemben.

Az 1620–30-as évektől kezdve, sőt még inkább az 1630–40-es évektől a vásárok hanyatlásával, valamint a nemzeti nyelvek fejlődésével tanúi lehetünk az európai könyvpiac szétszabdálódásának. Ez a könyv történetének szempontjából lényegében a reneszánsz kor végét jelzi. Jellemző, hogy a legdinamikusabb kiadók – nevezetesen a hollandok és a franciák – ettől a korszaktól kezdik egyre rendszeresebben kiadni műhelyeik katalógusait, mivel a német könyvvásárok kiadványai immár nem tudják ellátni a nemzetközi bibliográfia szerepét. Franciaországban, a spanyol Németalföldön és az Egyesült Tartományokban hamarosan – 1640–1645 között – szinte egyszerre születnek meg az első nemzeti bibliográfia-

ák. Ugyanakkor úgy tűnik, a Franciaország és a császárság közötti közvetlen kapcsolatok szinte teljesen, ráadásul hosszú időre megszakadnak. Ezt a helyzetet az Egyesült Tartományok úgy használja ki, hogy egyre erőteljesebben lép föl közvetítőként Európa két része között.

Könyvkereskedők	A vásári katalógusokban összeírt könyvek száma				
	1600–1609	1610–1619	1620–1629	1630–1639	1640–1649
Beys	17 7	16			
Buon		17	17		
Célerier			16	17	
Chapellet	12	17	10		
Cramoisy	19	176	253	95	1
Drouart	22	34	5	1	
Fouet	1	15			
Morel-Piget	27	34		39	
Nivelle	36	2			
Orry	24				
Pacard		44	10		
Périer	18	15			
Sonnus	29	31	5	1	
A párizsi könyvkereskedők összesen	354	461	303	159*	8

A párizsiak ekkori legvirágzóbb kapcsolatait kutatva megállapíthatjuk, hogy az ellenreformáció még nagyban hozzájárul a vallásos tudományok műveinek elterjedéséhez, s végül is ezek a főváros sajtóinak legjobb exportcikkei. Mivel úgy tűnik, a fizetési mérleg az antwerpeniek javára billen a franciákkal szemben – az antwerpeni kiadók ugyanis pont ugyanolyan fajta művek exportálására állnak rá, mint a párizsiak – valószínűnek tűnik, hogy a párizsi könyvkereskedők ezt a deficitet Itáliában és Spanyolországban nyerték vissza. Ezekkel az országokkal vagy közvetlen kapcsolatuk volt – néha van nyoma az ottani utazásaiknak és levelezéseiknek – vagy pedig a lyoniak közvetítettek. Ezt a kereskedelmet megsínyli a Franciaország és a Spanyolország közti háborút. A Moretusok levelezéséből kitűnik, hogy a „legkatolikusabb király” alattvalóinak, azaz az antwerpenieknek meg kell szakítaniuk párizsi kollégáikkal folytatott igen aktív üzleti kapcsolataikat, és hosszú évekig be kell érniük azzal, hogy nagy ritkán egy-egy bála könyvet cseréljenek a franciákkal Douvres-on vagy

* Egyetlen könyvkereskedő sem szerepel az 1635–1639-ig tartó időszak vásárain.

Hollandián keresztül. Ebben a helyzetben a „Compagnie des usages”, mely korábban évente több mint 50000 écus üzleteket bonyolított le, raktáraiban kénytelen felhalmozni az eladatlan könyveket. Semmi kétség, hogy ez idézte elő a párizsi és a francia könyvkereskedelem a belső piacokra korlátozódását. A fentiek hozzájárultak a latin nyelvű könyvkiadás hanyatlásához, és elősegítették a francia nyelvű publikációk fejlődését is. Ettől kezdve a nehéz foliók, amelyek a katolikus reneszánsz korszak nemzetközi kereskedelmének fő tételei voltak, deficitese termékekké válnak. Az általános hanyatlás légkörében új korszak születik.